

Січко Д. С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного та кримінального права і процесу
Чорноморського національного університету імені Петра Могили

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СПАДКУВАННЯ ОСОБИСТИХ МАЙНОВИХ І НЕМАЙНОВИХ ПРАВ: ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

THE PROBLEM QUESTIONS OF INHERITANCE OF PERSONAL PROPERTY AND NON-PROPERTY RIGHTS: THE CIVIL-LAW ASPECT

У статті досліджено особливості особистих немайнових прав як можливого предмета спадкових відносин. Розкрито зв'язок між особистими майновими і немайновими правами та його вплив на статус останніх як предмета спадщини. Визначені особливості правового регулювання спадкування особистих майнових і немайнових прав в окремих сферах суспільних відносин. Доведено необхідність та доцільність спадкування особистих немайнових прав автора.

Ключові слова: особисті майнові права, особисті немайнові права, спадкування, спадщина, авторське право.

В статье исследованы особенности личных неимущественных прав как возможного предмета наследственных отношений. Раскрыта связь между личными имущественными и неимущественными правами и их влиянием на статус последних как предмета наследства. Определены особенности правового регулирования наследования личных имущественных и неимущественных прав в отдельных сферах общественных отношений. Доказана необходимость и целесообразность наследования личных неимущественных прав автора.

Ключевые слова: личные имущественные права, личные неимущественные права, наследование, наследство, авторское право.

The article deals with the features of personal non-property rights as a possible subject of hereditary relations. The relationship between personal property and non-property rights and their influence on the status of the latter as an object of inheritance were discovered. There were determined the specific features of the legal regulation of inheritance of personal property and non-property rights in certain spheres of public relations. The necessity and expediency of inheritance of personal non-property rights of the author was proved.

Key words: personal property rights, personal non-property rights, inheritance, copyright.

Актуальність теми. Проблематика спадкування особистих майнових та немайнових прав найбільш гостро постає в контексті відносин інтелектуальної власності, а саме в площині авторства. Трансформація вітчизняного законодавства на шляху до інтеграції в ЄС розкриває найбільш спірні та складні для врегулювання питання, відкриваючи можливість для вдосконалення національного законодавства засобами імплементації найкращих розробок європейських та світових законодавців. Однак щодо врегулювання спадкування особистих майнових і немайнових прав вітчизняна цивілістика має надзвичайно великий досвід та потужну школу. Головна ж проблема та дилема полягають у тому, який же саме механізм правового регулювання використання посттанативних особистих немайнових та майнових прав обрати. Справа в тому, що спадкування як цивільно-правовий інститут є комплексним та передбачає не лише використання спадкоємцями благ, які залишені спадкодавцями як результат їхньої життєдіяльності, але і виникнення у спадкоємців цілої низки нових прав та зобов'язань. Зокрема, йдеться про можливість комерціалізації ознак особистості її спадкоємцями, а також захист доброго ім'я померлого. З точки зору первісного власника такого комплексу прав їх подальше використання вже йому не загрожує та не шкодить, однак сама наявність цих прав породжує необхідність правового врегулювання їх використання. Оптимізація та раціоналізація процесу право-

вого забезпечення спадкування особистих майнових і немайнових прав актуалізується ще й через те, що вітчизняна цивільно-правова доктрина здатна запропонувати ефективні механізми практичного втілення цього інституту.

Ступінь наукової розробки теми. Беззаперечним є той факт, що найбільшого висвітлення в сучасній вітчизняній науковій доктрині отримали питання спадкування особистих майнових і немайнових прав саме в сфері відносин з приводу авторських та суміжних прав. Так, найбільш вагомими в цьому контексті є дослідження О.В. Басай, С.О. Бутнік-Сіверського, А.В. Гончарової, К.О. Дубової, О.О. Сіроштан, Р.О. Стефанчука, Л.В. Федюк, О.Ю. Цибульської та інших.

Мета статті. Метою цієї статті є аналіз найбільш гострих проблем правового закріплення спадкування особистих майнових і немайнових прав.

Виклад матеріалу. Відносини спадкування завжди характеризуються складністю як теоретичного, так і практичного забезпечення, оскільки пов'язані з механізмами правового регулювання одразу в декількох сферах суспільних відносин. З одного боку, використовується правовий режим спадкування, з іншого – комплекс правових засобів регулювання режиму майна чи обсягу прав та зобов'язань, які успадковуються. Через це відносини спадкування іноді переобтяжені моделями цивільно-правового регулювання, але завжди мають чітку структуру

реалізації, за якої норми, що регулюють сам процес спадкування, відіграють роль забезпечуючого елемента та певних меж здійснення переходу та розподілу спадщини.

Стосовно майнових прав – прав, джерелом походження яких є майно, але які відмінні від права власності та виконують самостійну функцію (забезпечення економічних інтересів особи), вони маючи економічний зміст, завжди пов'язані з матеріальними благами. Комплекс майнових та немайнових прав, що належали спадкодавцеві та не припинилися на момент або внаслідок його смерті, формують спадщину.

Насправді, проблем правового регулювання процесу спадкування особистих майнових і немайнових прав є безліч, але в рамках цього експрес-аналізу слід зупинитися на таких найбільш гострих проблемах, що мають теоретико-методологічні витоки суперечливості правового закріплення. По-перше, звертає на себе увагу співставлення змісту особистих немайнових прав та самої можливості їх спадкування. По-друге, актуальним є визначення обсягу особистих немайнових прав, які можуть бути успадковані, а також меж реалізації особистих майнових прав.

За загальним правилом ЦК України відповідно до ст. 1219 «особисті немайнові права не входять до складу спадщини», оскільки вони нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, що правда, так само не входять до складу спадщини і деякі майнові права: «право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами; право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом; деякі права та обов'язки особи як кредитора або боржника» [1]. При цьому ЦК України в цьому разі є категоричним, оскільки він не містить винятків щодо успадкування особистих немайнових прав, хоча, на нашу думку, такі винятки можливі.

Отже, особисті немайнові права визначаються ст. 269 ЦК України як права, що «належать кожній фізичній особі від народження або за законом. Особисті немайнові права фізичної особи не мають економічного змісту» [1]. Подальший аналіз вказаної норми засвідчує, що такі права тісно пов'язані із конкретною фізичною особою; не мають жодного економічного змісту, але при цьому можуть бути джерелом для виникнення особистих майнових прав; фізична особа не може бути позбавлена особистих немайнових прав або відмовитися від них.

З таких позицій цілком природним є висновок стосовно наявності умов, які хоча і формально, але ув'язують можливість перебування особистих немайнових прав у складі спадщини – на момент смерті спадкодавця особисті немайнові права закріплені за ним.

Беручи до уваги норму ч. 1 ст. 271 ЦК України стосовно того, що «зміст особистого немайнового права становить можливість фізичної особи вільно,

на власний розсуд визначати свою поведінку у сфері свого приватного життя» [1], можна зробити такі висновки:

– по-перше, беззаперечним є той факт, що після смерті фізичної особи лінія її поведінки може продовжуватися виключно щодо ділової чи особистої репутації;

– по-друге, через тісний нерозривний зв'язок особистих майнових та немайнових прав, зменшення обсягу або якості останніх може впливати на зміну цінності майнових прав, які формують спадщину. Це, зокрема, стосується ділової репутації;

– по-третє, деякі особисті немайнові права, що є підґрунтям та джерелом для похідних майнових прав (наприклад, авторство) можуть оскаржуватися в судовому порядку, що своїми юридичними наслідками може мати зміну власника похідних майнових прав (право на винагороду, роялті тощо).

Таким чином, можна зробити логічний висновок, що посттанативне значення особистих немайнових прав, метою яких є отримання комерційного результату від користування, наприклад, діловим ім'ям та репутацією спадкодавця полягає у необхідності наділення спадкоємців необхідним обсягом прав щодо захисту спадщини.

ЦК України чітко розділяє всі особисті немайнові права на такі категорії: особисті немайнові права фізичної особи, що забезпечують її природне існування і якими вона володіє довічно (ст. 281–293 ЦК України); та особисті немайнові права фізичної особи, що забезпечують її соціальне буття (ст. 294–315 ЦК України), серед яких найбільший інтерес у рамках цього дослідження викликають: право на ім'я, його зміну та використання; повагу до гідності і честі; повагу до людини, яка померла; недоторканність ділової репутації; свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості [1; 2, с. 22–25]. Важливість наведених особистих немайнових прав додатково підтверджує важливість їх захисту після смерті особи, якій вони належали. Так, наприклад у разі із діловою репутацією, правом авторства вони капіталізують спадщину фізичної особи, якій належали і здатні або збільшити або зменшити, завдавши при цьому шкоду правам та інтересам спадкоємців.

У цьому контексті виникає питання щодо доцільності врегулювання питань, пов'язаних зі спадщиною на особисті немайнові права. Однак А.В. Гончарова, В.І. Сердюк, ґрунтуючись на аналізі вітчизняного законодавства, слушно зауважують, що такі права у спадщину не переходять. Зокрема, дослідники визначають, що «особисті немайнові права, в тому числі право на визнання особи автором твору, право на авторське ім'я, право вимагати зазначення свого імені у зв'язку з використанням твору, якщо це практично можливо, право вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню тощо, спадкуванню не підлягають, оскільки в ч. 4 ст. 423 ЦК України закріплено, що вони не можуть відчужуватися (передаватися), така норма продубльована в ч. 2 ст. 14 Закону України «Про авторські і суміжні права» [3, с. 98–99]. Але, на наше

переконання, такі обмеження щодо спадкування особистих немайнових прав автора суттєво ускладнюють комерційне використання творів після смерті автора.

Так, звертаючи увагу на норму ч. 3 ст. 16 Закону України «Про авторське право і суміжні права», «за створення і використання службового твору автору належить авторська винагорода, розмір та порядок виплати якої встановлюються трудовим договором (контрактом) та (або) цивільно-правовим договором між автором і роботодавцем» [4]. Отже, факт виникнення такої винагороди залежить від авторства особи, тому встановлення та захист авторства є важливою передумовою для подальшого виникнення та збереження майнових прав автора, в тому числі і на отримання винагороди.

У цьому контексті слушним є зауваження О.В. Басай стосовно того, що, «визначаючи умови виплати авторської винагороди, законодавцем зазначено у Законі України «Про авторське право і суміжні права» лише про право автора на її отримання. У зв'язку з чим постає питання про можливість спадкування права на отримання такої винагороди» [5]. Однак право на отримання винагороди має економічний зміст, а отже належить до матеріальних прав, спадкування яких дозволяється, а таке право не належить до винятків із загального правила про спадкування майнових прав, встановлених ст. ст. 1219 ЦК України. Більше того, як зазначає О.О. Сіроштан, «особливість у спадкуванні прав інтелектуальної власності (зокрема, і авторських прав) полягає якраз у тому, що воно одночасно містить у собі ознаки як матеріального, так і нематеріального характеру. До особистих немайнових прав автора, котрі можуть передаватися у спадок, належить право захисту особистих немайнових прав автора» [6, с. 218–219]. Ця позиція дослідниці підтримується нами в повному обсязі. Більше того, на нашу думку, серед особистих немайнових прав, які мають та можуть передаватися у спадщину, доцільно також відзначити право на використання імені (ст. 296 ЦК України); право на недоторканність ділової репутації (ст. 299 ЦК України).

Обґрунтування цієї позиції полягає в такому:

– по-перше, приписи ст. 15 Закону України «Про авторське право і суміжні права» та ст. 440 ЦК України чітко закріплюють можливість передачі у спадщину майнових прав на використання твору, а також право на дозвіл та заборону використання твору іншими особами. При цьому це право є похідним від встановленого та закріпленого належним чином авторства твору. Оскарження авторства можливе після смерті автора різним колом осіб, що заявляють свою причетність до створення того чи іншого твору. Але захист авторства покладається на фізичну особу, держава лише забезпечує охорону режиму використання авторських прав. Таким чином, у разі смерті автора його авторство та репутація можуть, що є цілком природним, захищатися спадкоємцями, оскільки, наприклад, використання ім'я автора чи ділової репутації автора здатне завдати шкоди його прямим нащадкам, які використовують те саме ім'я як влас-

не (наприклад, прізвище). Більше того, виникнення права на отримання авторської винагороди неможливе без підтвердження авторства;

– по-друге, ділова репутація автора або винахідника являє певний комерційний результат за аналогією із гудвілом стосовно юридичної особи. Це суттєво впливає на майнові права осіб, які користуються особистими майновими правами автора, що перейшли до них у спадщину. Захист ділової репутації померлої особи необхідно здійснювати на певних правових підставах, що передбачає доведення захисником прямої шкоди для себе внаслідок спотворення такої репутації. З таких позицій ділова репутація розглядається як комерційний результат від використання імені померлої особи та того образу, який така особа мала в уявленні суспільства. Погіршення ділової репутації може завдати суттєвої майнової шкоди навіть на етапі спадкування, оскільки прямо впливатиме, наприклад, на розмір капіталізації бізнесу, який переходить у спадок та нерозривно пов'язаний із іменем померлого (яке може використовуватися як асоціація з бізнесом, за винятком, якщо таке ім'я становить частину фірмового найменування). При чому захищаючи ділову репутацію, спадкоємці фактично захищають честь померлої особи, що є особистим немайновим правом.

Таким чином, наведена логіка цілком обґрунтовує тісний правовий зв'язок між особистими майновими та немайновими правами в тому сенсі, що останні є джерелом та підґрунтям для набуття майнових прав та отримання економічної користі від їх використання.

У цьому аспекті важливим є врахування позицій О.Ю. Цибульської та Р.О. Стефанчука, які, аналізуючи особисті немайнові права в сфері відносин авторства, доводять їх специфічність та відмінність від інших категорій немайнових прав. Зокрема, вчені зазначають, що основними особливостями є «специфічна сфера їх існування, а саме: вони тісно пов'язані зі сферою авторства та існувати поза нею не можуть; належність цих прав не всім фізичним особам, на відміну від загальних особистих немайнових прав, а лише тим, які займаються інтелектуальною діяльністю, і є творцями об'єктів авторського права; особливість моменту їх виникнення, який визначається не з часу народження, а з моменту, що чітко пов'язується зі створенням об'єкта інтелектуальної власності чи іншим юридичним фактом щодо цього об'єкта» [7; 8]. Отже, особисті немайнові права автора є сутнісними, тобто такими, що містять у собі цілий перелік взаємопов'язаних та невід'ємних елементів авторського права, відсутність яких автоматично призведе до втрати авторства, і як наслідок, до втрати майнових прав, пов'язаних із використанням результатів творчої діяльності.

Разом із тим слід відзначити і слушність думки К.О. Дубової стосовно відсутності можливості визначення особистого немайнового права автора в грошовому виразі, однак прямого впливу на визначення грошового виразу майнових прав автора [9, с. 449]. У цьому сенсі момент появи особистого

немайнового права автора та його закріплення вважаються юридичним фактом виникнення та підґрунтям для існування особистих майнових прав автора, що підтверджують тезу про необхідність захисту немайнових прав та необхідність врегулювання механізму їх спадкування.

Важливим елементом системи авторських прав є право на захист авторства та право на недоторканність твору. Ці права є особистими немайновими правами, але від їх наявності залежить спроможність захисту особою майнових авторських прав. Зокрема, йдеться про наслідування особистих майнових прав автора щодо отримання винагороди за використання результатів його творчої діяльності без можливості наслідування особистих немайнових прав щодо захисту авторства та цілісності твору.

Цілком логічним вбачається, що «право на недоторканність твору визначається як право на протидію будь-якому перекозченню, зміні твору або будь-якому іншому посягання на твір, яке може завдати шкоди честі і репутації автора. Це означає, що у виданні, публічному виконанні або будь-якому іншому використанні твору забороняється без дозволу автора або його правонаступників вносити будь-які зміни, спотворення як у сам твір, так і в його назву, помітку про ім'я автора» [7, с. 39–40]. При цьому важливо зауважити, що і ЦК України, і Закон України «Про авторське право і суміжні права» передбачає наявність права на захист авторського права, зокрема щодо недоторканності твору і після смерті самого автора. Такий феномен отримав назву «фантом» права, що передбачає існування права (у такому разі особистого немайнового права) після смерті особи, з якою це право пов'язано (автора), але спадкування чи перехід якого в інший спосіб не передбачений законодавством. Разом із тим держава визначає гарантії авторського права, що може сприйматися як комплекс заходів, що пояснює виключення можливості спадкування особистих немайнових прав. Але на це слід заперечити, що право на захист є активним правом, яке передбачає вчинення певних дій. Натомість система гарантій – це пасивна структура елементів системи державного нагляду в сфері використання авторського права, реалізація яких частіше за все не зменшує шкоди, отриманої спадкоємцями майнових прав авторів, зокрема права на отримання винагороди.

Однак необхідно звернути увагу і на таку точку зору, що «доцільність переходу деяких авторських прав у порядку спадкування є досить сумнівною, особливо коли йдеться про обов'язкову частку у спадщині, враховуючи фізичні та психологічні можливості такої категорії осіб, адже навіть спадкоємці, котрі мають повну цивільну дієздатність, задовільний стан здоров'я з необережності, відсутності бажання реалізовувати набуті права, безвідповідального ставлення до творчої спадщини своїх предків можуть завдати неабиякої шкоди суспільству та культурній спадщині країни» [6, с. 220]. Така позиція певною мірою ускладнює обґрунтування необхідності спадкування особистих немайнових прав авторів на

твори, що справді становлять культурну спадщину цілої нації. Хоча, з іншого боку, ця теза, проголошена О.О. Сіроштан, викликає новий виток наукового дискурсу стосовно обов'язкового закріплення можливості переходу особистих немайнових прав автора у спадщину виключно за заповітом.

Результат творчої праці є особистим результатом, здобутком особи. Ніхто, крім автора, у разі створення ним певного предмета матеріального світу поза договірними відносинами не може впливати на подальшу долю такого результату. Навіть якщо автором створено справді твір, що може вважатися та прирівнюватися до національної культурної спадщини або навіть світової спадщини. У цьому сенсі слушною є позиція С.О. Бутнік-Сіверського стосовно того, що «оформлене належним чином авторське право або право на винахід, яке втілено в свідоцтві, патенті тощо має більшою мірою адміністративно-правовий зміст, оскільки є елементом правовідносин між державою як суб'єктом легітимізації права і особою як суб'єктом, що створив предмет, авторська належність якого передбачена законодавством у разі подальшого комерційного використання такого предмета» [10, с. 170]. Однак ця позиція є надзвичайно спірною, хоча її використання можливе для обґрунтування механізму законодавчого забезпечення процесу спадкування особистих немайнових прав.

Висновки. Підсумовуючи наведене вище, доцільно зазначити, що загалом у доктринальній площині необхідно активізувати дискусію стосовно можливості переходу у спадщину особистих немайнових прав, зокрема в сфері інтелектуальної діяльності та відносин авторства. Оскільки особисті майнові права автора залежать від виникнення самого предмета авторства, тобто напряду пов'язані із результатом творчої діяльності або інтелектуальної діяльності (у разі промислової власності та результатів інтелектуальної праці), то цілком логічним вбачається наявність правового зв'язку між немайновим правом та економічним змістом майнового права, пов'язаного із комерційним використанням результатів творчої або інтелектуальної діяльності особи. Іншими словами, виникнення немайнових прав зумовлює подальше виникнення майнових прав. Але особисті майнові права за своїм змістом є самостійними, хоча їх використання пов'язане із певним юридичним фактом, оскарження якого тягне за собою зменшення обсягу майнових прав. У контексті проведеного нами експрес-дослідження таке зменшення зумовлене оспоруванням авторства та неможливістю переходу у спадщину особистих немайнових прав, зокрема права на захист ділової репутації та захист авторства.

У цьому контексті доцільним є запропонувати певні зміни до вітчизняного законодавства шляхом внесення змін до ЦК України та Закону України «Про авторське право і суміжні права». Зокрема, пропонується п. 1 ч. 1 ст. 1219 викласти в такій редакції:

«1) особисті немайнові права, за винятком тих, які надають особі –спадкоємцю можливість захищати авторство спадкодавця;».

А ч. 1 ст. 29 Закону України «Про авторське право і суміжні права» – в такій:

«1. Майнові права авторів та інших осіб, які мають виключне авторське право, переходять у спадщину. Не переходять у спадщину особисті немайнові права автора, крім тих, без яких неможливе або ускладнюється захист авторства спадкодавця».

Логіка необхідності таких змін пов'язана із тим, що обсяг та економічна корисність особис-

тих немайнових прав, які переходять у спадщину (зокрема, право на отримання винагороди від використання твору), можуть бути суттєво зменшені через шкоду діловій репутації спадкодавця після його смерті чи оспорування самого факту авторства. Таким чином, пропонувані нами зміни суттєво оптимізують національне законодавство та створять передумови для вилучення «фантома» прав.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15/paran5693#n5693> (дата звернення: 30.01.2019).
2. Федюк Л.В. Система особистих немайнових прав у цивільному праві : монографія. Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. 148 с.
3. Гончарова А.В. Деякі аспекти спадкування об'єктів авторського права та їх правова регламентація. *Порівняльно-аналітичне право*. № 1. 2014. С. 97–101.
4. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12.1993 № 3792-XII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3792-12> (дата звернення: 30.01.2019).
5. Басай О.В. Спадкування авторських прав. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2014. № 2(10) URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14bovsap.pdf> (дата звернення: 04.02.2019).
6. Сіроштан О.О. Особливості спадкування прав інтелектуальної власності особами, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 216–221.
7. Цибульська О.Ю. Особливості спадкування деяких особистих немайнових та майнових прав автора. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008, вип. 42. С. 38–43.
8. Стефанчук Р.О. Система особистих немайнових прав у сфері авторства. *Університетські наукові записки*. 2005, вип. 3. С. 60–65.
9. Дубова К.О. Немайнові права авторів: аспекти міжнародно-правової регламентації. *Держава і право: Юридичні і політичні науки*. 2006, вип. 31. С. 448–453.
10. Бутнік-Сіверський С.О. Спадкування прав інтелектуальної власності : монографія. Київ : НДІ ІВ НАПрНУ; «НВП «Інтерсервіс», 2013. 168 с.